Kitap ve Hikmet Üzerine[*]

"İnsan büyük bir şeydir ve içinde her şey yazılıdır;
fakat karanlıklar ve perdeler bırakmaz ki içindeki ilmi okuyabilsin."
(Mevlâna, 1985: 79).

Giriş

İnsanlığın pek çok açıdan sorunlarla karşılaştığı günümüzde, "kitap" ve "hikmet" üzerine yeniden ve her zamankinden daha çok düşünmek önemli görünüyor. Kuşkusuz, tarih içinde bu konuda değerli çalışmalar yapılmış, önemli görüşler ortaya konulmuştur. "Gök kubbe altında söylenmemiş söz yoktur" sözünden hareketle söylersek, hikmet konusunda da söylenebilecek sözler söylenmiştir. Ancak biz hep ilk defa söylemiş olmak için söylemeyiz; hatırlamak için de söyleriz, yeniden söylemek için de söyleriz, öğrenmek ve öğretmek için de söyleriz, özümsemek için de söyleriz. Zira herkes varoluşu kendi varlığında yeniden keşfeder, yeniden yaşar, yeniden tecrübe eder. Daha önce söylenen sözlerin, bizim de sözlerimiz olabilmesi için, hatırlanması, yaşanması, tecrübe edilmesi ve yeniden söylenmesi gerekir. Hikmet konusundaki durum da böyledir. Hikmet, kişide karşılığı olan bir şeydir. Daha öncekilerin hikmeti onlara aittir. Onlara ait hikmetin benim de hikmetim olabilmesi için, o noktaya benim de gelebilmem, onların geçtiği yolu benim de yürüyebilmem, onların yaşadığı tecrübeyi benim de yaşayabilmem, onların gördüğü manzarayı benim de görebilmem, ama bütün bunları kendi varoluş koşullarım içinde yapabilmem gerekir. Onların bilmiş olması benim de bildiğim anlamına gelmez, onların söylemiş olması benim de söylemiş olduğum anlamına gelmez, onların keşfetmiş olması benim de keşfetmiş olduğum anlamına gelmez. Şimdi ve burada yaşayan bir kişi olarak, hikmetle olan ilgim, daha öncelilerin hikmetle ilgili tutum ve görüşlerini bilsem de, hikmetin karşılığını kendimde inşa etmem, kendimi ona duyarlı hale getirmem şeklinde olabilir. Aslında bu felsefe için de böyledir. Başkasının felsefesini bilmem, başkasının felsefe anlayışını anlamam, onu benim felsefem, benim görüşüm haline getirmez. Ben hikmeti ve felsefeyi, ancak, onların bendeki karşılığını inşa ederek ve inşa ettiğim ölçüde, kendi felsefem ve hikmetim haline getirebilirim. Bunun için geçmişte söylenenleri hatırlayıp onları kendi bilincimizden süzerek, kendi varoluş koşullarımız içinde yeniden keşfederek, kendi varoluşumuzda yeniden üreterek, kendi anlama ve yorumlama biçimimizle yeniden söylememiz gerekir.

[*] Taşdelen, V. (2013). "Kitap ve Hikmet Üzerine", *Bizim Külliye Dergisi*, 60, s. 19-24.

Hikmetin pek çok boyutu, pek çok açısı, pek çok konturu vardır. Bunlardan en çok öne çıkanı, kavaramın dini ve felsefi boyutudur. Bu nitelik, "kitap ve hikmet" şeklinde dini kaynaklarda sıkça tekrarlanan ifade biçiminde ortaya çıkar. Aşağıdaki yazıda hikmet kavramının fesle ilgisi kurulduktan sonra "kitap ve hikmet" konusu ele alınacaktır. Bunu yaparken takip edeceğimiz sorular şunlardır: Hikmet nedir, felsefe ile ilişkisi nedir, dini literatürde nasıl bir anlamı vardır? "Kitap ve hikmet" ifadesinde geçen "hikmet", kitaptan ayrı bir şey midir, kitapla ilgisi nedir? Kitap ve hikmet farklı şeyler midir? Hikmet, bir tür bilgi midir, bir tür anlama yöntemi midir? Kitabı anlayabilmek için gerekli olan bir tür "ön-bilgi", bir tür "ön-anlama" mıdır? Hikmetteki bilginin niteliği nedir? Genel bir bilgi midir, özel bir bilgi midir, elde edilme yöntemi nedir? Deney ve gözlem bilgisi midir? Yaşantı bilgisi midir? Verilen bir bilgi midir? Sezgi bilgisi midir? Akıl bilgisi midir? İslam kültüründeki bilgi ve felsefe anlayışı açısından ne ifade eder? Hikmete, İslam düşüncesinin felsefe kültürüne özgün bir katkısı olarak bakılabilir mi? Bir bilme tarzı olarak özellikleri nelerdir? Modern epistemolojiye sunabileceği özgün bir katkı var mıdır? Aşağıdaki yazı, bu ve benzeri soruların kılavuzladığı bir anlama denemesi olacaktır.[1]

1. Felsefe ve Hikmet

"Hikmet", İslam düşüncesinin özgün kavramlarından biridir. Felsefi bir arka plana sahip olması; dini literatür yanında filozofların ve sûfîlerin de kelimeye farklı anlamlar yükleyerek kullanmaları, bu şekilde kendilerine özgü kılmaları, aynı zamanda gündelik dilde sıkça kullanılan bir sözcük olması, anlam alanının daha da genişlemesine, derinleşmesine ve zengin bir yapıda ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu zengin anlam yapısı içinde, hikmet, hem Allaha, hem peygamberlere, hem de insanlara ait bir nitelik olarak görülür. Pek çok ayette Allah'ın "hikmet sahibi" olduğu hususuna dikkat çekilir, peygamberlere de "kitap ve hikmet" verildiği hususu üzerinde durulur. Bunun yanında, hikmet, bir bağış olarak insanların da sahip olduğu bir şeydir. Ancak bu farklı hikmet biçimlerinin yine de aynı şey olduğunu, Allah'ın hikmet sahibi olmasıyla peygamberlerin hikmet sahibi olmasının, peygamberlerin hikmet sahibi olması ile insanların hikmet sahibi olmasının bir ve ayını şey olduğunu düşünmemek gerekir. Hatta hikmetin, her bir insanda farklı bir şekilde tecelli ettiğini, her bir insanda o insanın kendi öznelliği içinde ortaya çıktığını söylemek doğru olur.

İlk çağ felsefesinde de hikmet (*sophia*) kavramı vardır. Ancak buradaki hikmet, aşkın bir özellik sunmaz. Kişinin çeşitli şekillerde elde ettiği teorik bilgiyi ifade eder daha çok. *Theoria*, aklın bilgisidir. Aristoteles ve diğerlerinde tekil, rastlantısal ve empirik değil, tümel bilgidir, tümelin bilgisidir. Denilebilirse, varlığın özüne ilişkin kavrayıcı bir bilgidir. İlk nedenler ve varlığın nihai amaçları üzerine bir bilgidir. Varlığın ve varoluşun anlamı üzerine bir bilgidir. Bu yönüyle metafizik bilgidir. Daha sonra gerek Hıristiyan ve gerekse İslam düşüncesinde, hikmet kavramı aşkın bir içerim kazanmaya başlamıştır. Bu aşkınlıkla bir tür ilahi bilgiye, bir tür ilahi sevgiye, bir tür ilahi bağışa dönüşmeye başlamıştır. Thomas Aquinas, bu durumu, "bütün hikmet Tanrı'dan gelir" sözüyle açıklar ve onu insani bir kazanım değil ilahi bir bağış olarak görür." (Aquinas, 209, Önal, 1998: 4). Bu şekilde, hikmeti ilahi bir bağış olarak gören İslami duyarlıkla birleşir.[2] Dolayısıyla, semavi dinlerle birlikte hikmet kavramına metafizik, aşkın, semavi bir anlam girmeye başlamıştır. Bununla birlikte, rasyonel bilginin övülmesiyle kavramın Grek felsefesindeki anlamının korunduğu, felsefi içeriğinin muhafaza edildiği de görülür. Bu durumda, insan bilgisi, denilebilirse, semavi bilgi

[1] Burada, "Hikmet ve Felsefe", "Kitap ve Hikmet" alt başlıklarından oluşan bu makalenin "Hikmet ve Felsefe" bölümü yayınlanacaktır.

[2] Bkz. "O, hikmeti dilediğine verir. Ve kendisine hikmet verilmiş olana çok büyük bir hayır verilmiş demektir. Gönlünü ve aklını çalıştıranlardan başkası düşünüp anlayamaz" (Bakara, 269). "Ey Rabbim! Bana bir hikmet bahşet ve beni salih kimseler arasına kat " (Şuara 4).

ile sentezlenmiştir. Hikmet bu aşılı bilginin ifadesidir. O, ilk çağdaki teorik bilgiden farklı olarak, semavi bilgi ve duyarlığı da tanımaya başlamış, aşkın, sonsuz ve öte bir evrenin varlığını da kabul etmiş olur. Dolayısıyla, semavi dinlerle birlikte ortaya çıkan hikmette, öte bilinci, dünyayla sınırlı kalmama bilinci vardır. Aşkın olana bağlılık da, merhamet ve şefkat ahlakı, sorumluluk ve koruyuculuk ahlakı olarak ortaya çıkmıştır. Olup bitenler karşısında aşkın bir sorumluluk hissetmesi, hikmetle olan bir şeydir. İman temelinde ortaya çıkan etik tutum, temelinde hikmet olan bir şeydir. İnsanın kendisiyle, toplumla, canlı ve cansız varlıklarla, evrenle ve nihayet Tanrı ile kurduğu ilişki, hikmetle olan bir ilişkidir. Hikmetin ilkçağ felsefesinden, hatta mitolojiden beri katlanarak gelen bu anlamına daha sonra, insanın doğa ve tinsel dünya hakkındaki her türlü bilgisi de eklenmiştir. Sözgelimi, kavramın Almancadaki tanımlarından biri olan *Wissenschaft*, doğa ve insan bilimlerini kapsayan bilim anlamıyla, hikmetteki bu genişlemeye işaret eder. Hikmetin, "nedenini bilme" anlamı, bu bilimsel boyutu da içerecek yapıdadır. Bu durumda "nedeni bilmek", bir hikmettir. Kişi bunu, isterse yaratılış nedenini bilmek olarak da anlayabilir ve bu şekilde pozitif bilgiye metafizik bir temel de kazandırılmış olur. Peki, bu durumda ne olur? Bir hikmet biçimi olarak anlaşılan pozitif bilgi, insan onuru, değeri ve yararı ile sınırlanmış olur. Hikmetle metafizik bir içerim kazanan pozitif bilgi hiç bir şekilde insana aykırı kullanılamaz. Muhammet İkbal'in, akılla gönlün, bilimle aşkın ittifakından söz etmesinin anlamlarından biri de bu olabilir (İkbal, 20120: 69).

Sekizinci Yüzyıldan itibaren Bağdat'ta *Beytül Hikme* ile büyük bir kültür hamlesi başlamıştır. Grekçeden Arapçaya çevirilerde, felsefe, kendi özgün kullanımının yanında "hikmet"le de karşılanmıştır. *Beytül Hikme*, belirli bir mekân olmaktan ziyade bilginin toplandığı, derlendiği, çevrildiği, yorumlandığı, kritiğinin yapıldığı bir kültür hareketinin adı olmuştur. Başta Yunanca, Farsça ve Sanskritçeden olmak üzere Arapçaya çeviriler yapılmış, bu tercümeler etrafında giderek telif bir kültür de ortaya çıkmıştır. *Beytül Hikme* deneyimi, hikmete felsefe, felsefeye de hikmet boyutunu eklemiştir. Bu gelenek içinde, tıp, matematik, geometri, astronomi, kimya, müzik, hitabet, tarih, sosyoloji, şiir ve din bilimlerinde ortaya konulan başarı, "hikmet"e yönelik bir çaba olarak kendini göstermiştir. İslam zihninin hikmet kavramına olan aşinalığı ve pozitif bakışı, felsefeyi özümseyebilme bakımından bir zemin ve ön-anlama oluşturmuştur. Ancak bu ön anlama, temel bir anlamadır da. Zira İslam felsefesinin özgünlüğü, yalnız hikmeti anlama şeklinde değil, onu yaşama ve yeniden üretme şeklinde de kendini göstermiştir. Bu nedenle Kindi, Farabi, İbn Sina, Sühreverdi, İbn Rüşt, İbn Haldun, İbn Arabi gibi filozoflar sadece basit bir tekrar içinde olmamışlar, özgün bir tutum da sergileyebilmişlerdir.

Peki, bir bilgelik sevgisi ve aklın bir etkinliği olarak ortaya çıkan felsefe ile, yine böyle bir sevgi ve yaşayışın ürünü olarak ortaya çıkan hikmet arasında nasıl bir ilişki kurulabilir? Öncelikle söylemek gerekir ki, her ikisinde de ilk nedenler ve nihai amaçlar üzerine bir bakış, insanın yeryüzündeki yeri ve anlamına yönelik bir ilgi söz konusudur. Dil ve gerçeklik sorunu ile ilgili, bilgi ve hakikat sorunu ile ilgili bir sorgulayış söz konusudur. Felsefe, daha başlangıcından beri, bir şeye kendisi olma niteliğini kazandıran özler, ilk nedenler ve nihai amaçlar üzerinde bir etkinlik olarak ortaya çıkmıştır. Bu nitelik onu "basit bilme"den ayırmış, giderek varlığa ve varoluşa yönelik kavrayıcı bir bakışa dönüştürmüştür. Hikmette de aynı bütüncül bakış söz konusudur. O da varlığı tek tek nesneler olarak kavramayı değil, "hikmeti dedir" sorusunun kılavuzluğunda bir ilke etrafından anlaşılır kılmaya çalışmıştır. Bu durumda felsefedeki "nedir" sorusu, hikmette "hikmeti nedir" şekline dönüşerek varlığın ve bilginin aşkın ve manevi tözle olan ontolojik bağını belirgin kılar. Bu bakış, "nereden geldik nere gidiyoruz, bu dünyadaki yerimiz ve anlamımız nedir?" sorusunu cevaplamak açısından da temel teşkil eder. Bu şekilde felsefe aklın bir eylemi olarak gözükürken, hikmette aklı da aşan bir yönelim, denilebilirse "metafizik bir bağlanış" söz konusu olur. Bu metafizik bağlanış, Garaudy'nin *20. Yüzyıl Biyografisi* adlı felsefi vasiyetnamesinde naklettiği İbn Sarjur'un

felsefe tanımında "Tanrı sevgisi" olarak dile gelir: "Felsefe, bilgelik aşkıdır. Fakat gerçek bilgelik Allah'a aittir. O halde Allah aşkı gerçek felsefedir."

Felsefede "bu nedir" diye sorduğumda, soruyu başkasına sormam; "bu benim ne işime yarar?" diye sormam, kendim için, bilmek ve kavramak için sorarım. Burada bilmek istediğim konu ile kendi varoluşum arasında bir bağ oluşur. Onu bilmek isteyen benim kendi varlığımdır. Bilme ve kavrama isteği benim varlığımın ürettiği bir şeydir. Merak, hayret, hayranlık, bütün bunlar beni karşı karşıya geldiğim "bu şeyi" tanımaya ve kavramaya yöneltir. Bu nedenle felsefenin kaynağı nesnede değil, merak eden ve soruyu soran bilinçtedir. Onun nereden baktığı, nasıl baktığı, niçin baktığı önemlidir. Kendi varlığındaki soruya cevap bulmak, kendi merakını gidermek için sormaktadır. Soru kimdeyse cevap da ondadır, onun açısından anlamlıdır. Bu nedenle onu bir başkası adına, bir başkasının yerine soramam, kendi adıma sorarım, verdiğim cevap öncelikle benim açımdan anlam taşır. Dolayısıyla felsefe başkası için, başkasına göstermek ve öğretmek için yapılan bir etkinlik değildir. Sorduğum her soru, içimdeki merakın bir ürünüdür, verdiğim her cevap yalnız benim içimdeki soruyu cevaplar, her bir cevap beni tatmin eder.

Hikmete de, her an kendini yineleyen eşsiz benzersiz yaratılış karşısında sürekli kendini yineleyen bir hayret, hayranlık, şaşıp kalma ve bütün bunların bir ifadesi olarak "nedir" sorusu ile yol alma durumu söz konusudur. Şöyle sorar: Bu varlık nedir, bu insan nedir, bu hayat nedir? Bu ölüm nedir? Bütün bunları algılayan ve hisseden bir bilinç olarak benliğin anlamı nedir? Nereden geldik nereye gidiyoruz? Neden biz ve neden şimdi ve buradayız? Varolan, varlıktan pay alan bütün bu şeylerin varoluş nedeni nedir? Bu oluş ve bozuluş nedir? Bu zaman ve fanilik nedir? Hikmet, boşlukta dönüp duran bir oluşa yönelik soru sormaz. O, hep belirli bir zihinselliğin ürünü olarak varlığa yaklaşır. "Hikmeti nedir?" diye sorarken aşkın bilinçteki varlık tasarımına yönelir. Ama felsefenin böyle açık bir koşulu yoktur. Felsefe, "nedir" diye sorarken, nedeni oluşturan zihinselliği koşul olarak görmez; ancak bu onu büsbütün göz ardı ettiği anlamına da gelmez. Aksine felsefe, *arkhe* sorunu, "ilk neden" anlayışı, "idea" kavramı gibi yaklaşımlarıyla daha ilk çağdan beri varlıktaki zihinselliğe yönelik bir çaba olarak kendini göstermiştir. Bu zihinsellik, Herakleitos'la belirgin hale gelen *logos* kavramında daha da açıktır. Varlıktaki zihinsellik, başlangıcından günümüze idealist felsefenin temel yönelimini oluşturur.

Hikmetteki zihinsellik, daha açık, özel ve belirleyici bir konumdadır. *"Hikmeti nedir?"* sorusunda, aşkın tasarım ve zihinsellik amaçlanır. Aslında hikmete hikmet olma özelliğini kazandıran da bu bağlılık durumudur. Varlıktaki zihinsellik, hikmette tanımlayıcı bir karakter kazanır. Anlaşılmak istenen, olup bitenin anlamı, bir başka deyişle niçin o şekilde olup bittiği, aşkın istencin neden o şekilde tecelli ettiğidir. Dolayısıyla hikmet, belirsiz bir yerden değil, varlıktaki zihinsellikten gelir. Hikmette varlıktaki zihinselliği hissetme, onunla temasa geçme durumu söz konusudur. Bu nedenle hikmet dediğim her bir anda, varlığın özünü oluşturan aşkınlığı anlarım. Bu bilginin bana gelme kanalı, verilme biçimi önemlidir. Hikmet sevgisi, burada her an tazelenen eşsiz yaratılışı sevmektir; Varlığı ve Mutlak İstenci sevmektir. Dolayısıyla, hikmette, "Hikmetini anlamak istiyorum, Mutlak İstencin bana görünüşünü, benim için görünüşünü ve benim açımdan kendini sergilemesini anlamak istiyorum" diyen bir iradenin izharı söz konusudur. Bu yönüyle hikmet, aşkın bir bağlanıştır, böyle bir sıçramayı ifade eder. İdealist filozofların çoğu, eninde sonunda Varlıktaki benliği ve zihinselliği algılamak, oradaki anlamı anlamak ve ona katılmak isteyen bir tutum sergilerler.

Hikmette rasyonel bir tutum sergilenebileceği gibi, temelinde sevgi ve hayranlık bulunan estetik bir tutum da sergilenebilir. Bu nedenle "hikmeti nedir" sorusuna, kimi durumda bir varlık duygusu ve varoluşa tanıklık neşesi de eşlik eder. Yunus'un, her an bir

çiçek gibi açan ilahi iradenin izharı karşısında duyduğu varoluş sevincinde,[3] Mevlâna'nın varoluşta bulduğu yenilikte, tazelikte, aşkına olana tanıklıkta bu metafizik hayranlık yaşanır.[4] Andaki ilahi iradenin tecellisi, onda sadece bir varoluş bilinci ve aşkın bir bağlılık olarak ortaya çıkmaz, estetik bir bilinç olarak da ortaya çıkar. Bu noktada hikmet ile felsefenin ruh halleri de farklılaşmaya başlar. Felsefe, kendi yolu üzerinde ve kendi yöntemiyle, hiç bitmeyen irdeleme arzusunu sürdürürken, hikmet bir sevgi ve hayranlık içinde andaki tecellide dinginleşir. Bu dinginleşme kısmen de olsa felsefede de söz konusudur, ancak o varlığını arayış ve sorgulama isteğine borçludur. Önemli ve öncelikli olan belirli bir bakış açısından aklın kavrama etkinliğini sürdürmesi, bunu kavramsal düzeyde, bir dil ve literatür kullanarak yapmasıdır. Hikmet de bir kişiye görünür, kendisine yüzünü gösterdiği kişinin hikmeti olarak geçer. Onun hikmeti başkalarının hikmeti değildir. Onun başkalarının da hikmeti olabilmesi için, hikmete çıkan yollardan onların da geçmesi gerekir; oraya uzun ve basit bir sıçrama ile ulaşamaz. Bu felsefede de böyledir. Felsefe, belirli bir kişinin felsefesidir, onun aklının ve bilincinin etkinliğidir. Bir filozofa ait felsefenin bizim de felsefemiz olabilmesi için onu adım adım izlememiz, adım adım kavramamız ve en önemlisi de ona adım adım katılmamız gerekir. Dolayısıyla biz hikmetten ve felsefeden, ancak onların bize kendilerinden uygun bir dille söz etmeleriyle haberdar olabiliriz. Hem hikmet, hem de felsefe bu açıdan bakıldığında bireysel bir temelde ortaya çıkar, bireysel bir özle kendini sergiler. Bir kişinin idrakine ve bakış açısına bağlı olarak görünür.

Bu bireysel yönüyle felsefe her zaman bir seçkinliği gerektirmiştir. O, Antik Yunan'da soylu ve zengin kişilerin bir uğraşı alanıydı daha çok. "Ruhlardaki soyluluğu" öne çıkarıp bu dünyaya ait işlerden olan efendilik ve köleliği önemsemeyen Sokrates, her ne kadar soylu, seçkin ve zengin biri sayılmasa da, Platon ve özellikle de Aristoteles için aynı şey söylenemez. Soylu ve paralı gençleri, peşlerinden koşturan sofistler, verdikleri dersler karşılığında ancak zengin kişilerin ödeyebilecekleri türden paralar alıyorlardı. Antik yunanda, sadece felsefe değil, edebiyat, sanat, tiyatro, siyaset, retorik gibi entelektüel uğraş gerektiren diğer bütün alanlar da seçkin ve soyluların elindeydi. Kuşkusuz bu seçkinliğin başında "özgür olmak" geliyordu. Platon, köle eğitimi almış olanların felsefe yapamayacaklarına işaret ederken, felsefenin ortaya çıkmasındaki bir koşula, bir ruh haline de işaret ediyordu. Roma'daki felsefe, edebiyat, hukuk, tiyatro ve hitabet de soyluların, zenginlerin ve yöneticilerin elindeydi; insanlığın ezeli ve ebedi sorunlarıyla ilgilenmek, onların kavrayış ve ilgi alanı içinde görülüyordu. Dolayısıyla, felsefede ve beraberinde diğer entelektüel uğraşlarda, sınıfsal bir ayrım söz konusuydu. Ancak burada, yine de kişide bizzat karşılığı olan bir etkinlik söz konusudur. Felsefe tarihinin tanıdığı tek Köle filozof olan Epiktetos'un, "Felsefe yapıyorum deme, kendimi kurtarıyorum de" uyarısında da gizli olduğu üzere, kişi felsefe ile uğraşırken, kendisi ile de uğraşır. Felsefedeki sorulara cevap ararken kendisinde bulunan sorulara da cevap arar. Evreni anlamaya çalışırken kendisini de anlamaya çalışır. Toplumsal düzen ve adaleti kurgulamaya çalışırken kendisini, içinde yer aldığı toplumsal düzen ve adaleti de düzenlemeye çalışır. Sanatı, güzelliği ve düşünceyi anlamaya çalışırken, kendi varlığını oluşturan aklı, gönlü ve ruhu da anlamaya çalışır. Ahlakı ve erdemi anlamaya çalışırken, kendi insanlığını da anlamaya çalışır. Bu açıdan bakıldığında, felsefe hiç de pratik ilgilerden arınmış değildir. Kişi, felsefe ile, bizzat kendi içinde, kendi dünyasında olan bir şeyi anlamaya çalışır. Felsefenin seçkin sınıfa ait görülmesi, aslında gizli ve açık, hayatın onlara ait görülmesi gibi bir anlama da gelir. Sıradan insanlar, ancak onlara hizmet etmede bir

[3] *"Yûnus seni seveliden beşaret oldı cânına / Her dem yeni dirlikdedür hergiz ömrin eskitmeye"* ve *"Bu dem yüzüm süre duram her dem ayum yeni toğar / Her dem bayram-durur bana yazum kışum yeni-bahar" …* "*Bu dünya bir gelindür yeşil kırmızı donanmış / Kişi yeni geline bakubanı toyamaz*" (Yunus Emre, 1972: 81.)

[4] *"Her gün bir yerden göçmek ne iyi/ Bulanmadan, donmadan akmak ne hoş./ Her gün bir yere konmak ne güzel,/ Bulanmadan, donmadan akmak ne hoş./ Dün de beraber gitti cancağızım, Şimdi yeni şeyler söylemek lazım. / Ne kadar söz varsa düne ait, / Şimdi yeni şeyler söylemek lazım."*

anlama ve yere sahip olabilirler. Oyun onların oyunu değildir, hayat onların hayatı değildir, trajedi onların trajedisi değildir. Onlar, kendi hayatlarının bile başrol oyuncusu değillerdir. Efendi ve efendiye hizmet, onların tüm hayatını tanımlar. Her şey bir soyluluk, seçkinlik ve üstünlük anlayışı içinde ortaya çıkar.

İslam literatürü, hikmeti bir bağış, lütuf ve ihsan olarak görür. Kuran'da, hikmetten "verilen" bir şey olarak söz edilir ve "kendisine hikmet verilen kişiye çok şey verilmiştir" denir. Bu verilme, içinde çeşitli yiyeceklerin olduğu bir sepetin birden verilmesi gibi bir şey değildir. Ona kavuşmak için bir çabanın, isteğin ve gayretin de olması gerekir. Dolayısıyla, kapasite ve potansiyel yanında bu kapasiteyi işler hale getirebilmek, onu beslemek, beklemek, onun için çabalamak da gerekir. Bu nedenle hikmet herkese aynı şekilde ve aynı ölçüde verilmez. Herkes, diğerlerinden farklı olarak kendi yolundan yürür ve kendi hikmetine kavuşur. Bu veriliş biçiminde kişinin gayreti, duyarlığı da etkindir. Öte yandan hikmetin tümüyle verilmesi diye bir şey de söz konusu değildir. Zira onun tamamı hakkında insan bilincinin bir kavrayışı ve öngörüsü olamaz. İnsan, ancak kendi kavrayış gücü oranında ve yine kendine açık olan yönleriyle onu bilebilir. Dilin ve algılama yetisinin sınırları içinde bilebilir. Bazı yönler açık ve anlaşılır bir niteliktedir. Bu açık alanda, insan nedenleri anlayabilir, sonuçları kavrayabilir. Bir hadiseyi açıklayabilir. Bilim, daha çok olgusal dünyanın, nedenlere bağlı bir şekilde nasıl oluştuğunu açıklarken, kavranılabilir alana yönelir. Ama niçin ve nedir gibi sorular ortaya çıkınca, işin hikmeti de söz konusu olur. Bu bir bakıma metafiziğin temelinde olan "ilk nedenler" ve "nihai amaçlar" gibi, metafizik sınırlar içinde kalan, insanın nesnel bilmenin kurallarına bağlı olarak bilemeyeceği bir bilme çeşididir. Hikmetin felsefe ile buluştuğu nokta da burasıdır. Bu nokta tamamen felsefenin de alandır. Nedir ve niçin gibi sorularla, varoluşun anlamına sondaj vurma çabası, öteden beri felsefenin en sık çalışma alanlarından biri olmuştur. Bunu daha felsefenin kaynağında, "sorgulanmamış hayat yaşanmaya değmez" diyen Sokrates'te görürüz. Felsefenin bir yönüyle İslam kültüründe hikmet olarak ifade bulması, felsefe kültürünün İslam kültürüne, İslam kültürünün de felsefe kültürüne uygunluğunu gösterir.

Hikmet, her ne kadar felsefenin karşılığı olarak kullanılmış olsa da, felsefe gibi seçkin ve entelektüel bir sınıfın değil, hemen her sınıftan, her milletten, her meslekten ve her yaştan kişinin kullandığı, kullanabileceği, kendisiyle kendisini ifade edebileceği bir kavramdır. Bu yönüyle sağduyunun sesi gibidir. Sağduyu, onun "verilen" bir nitelik olma özelliği ile bağdaşır. Bu durumda, hikmet bir bilgi ve düşünce olmaktan çok, bilgi ve düşünceyi üretme yetisidir, "fıtrat"tır. Kişi, bu yeti sayesinde duygu, düşünce ve deneyimlerini ifade edebilir. Bu anlamda felsefi bilgideki "uzmanlaşma" ve "filozofluk durumu", hikmette yoktur. Ona sahip olmak için seçkin ve soylu bir kişi olmaya gerek yoktur, özgür bir kişi olmaya da gerek yoktur. Ancak belirli tür bir arılığa, saflaşmaya ve yaşantıya gerek vardır. O daha çok, belirli bir şekilde yaşarken, belli bir duyarlılık sonucu elde edilen, kişiye "saf yaşantı"nın bir karşılığı olarak gelen bir niteliktir. Öncelikli amaç bir varoluş biçimi, bir ahlak ve doğrultu ortaya koyabilmektir. Bu saf yaşantının ürünü olarak hikmet gelir, kalbe dolar. Başta İbn Arabi, Mevlâna ve Yunus Emre gibi sûfîlerin "gönlü arındırma", "bir ayna gibi parlatma" ve onu "hikmete duyarlı hale getirme" anlayışı, hikmeti öncelikle bir "duyarlılık" edinme haline getirir. Bu nedenle de "verilen" bir şeydir. Kişi bu arınmanın ve duyarlılığın bir ürünü olarak hikmete kavuşur. Halis yaşantı, hikmetten gelir ve hikmeti oluşturur.

Buradan hareketle söyleyecek olursak, hikmetin ortaya çıkışı, daha çok bir bağış ve bağlanışla ilgili olduğu için, sosyal ve sınıfsal bir ayrıcalık gerektirmez. Özgür ve soylu bir kişi hikmet sahibi olabileceği gibi, özgür ve soylu olamayan bir kişi de hikmet sahibi olabilir. Burada bireyin sosyal sınıf ve statüsü değil, hikmete olan duyarlığı ve yatkınlığı dile gelir. Hikmet kişiyi seçer ve bulur. İnsanlar gündelik deneyimlerini, duygu ve düşüncelerini "hikmetini anladım", "her şeyin bir hikmeti vardır" sözlerinde de olduğu gibi hikmet sözcüğü ile ifade ederler. Bu durumda, hikmet, bir yanıyla entelektüel yaşantı ve deneyimi ifade

ederken, bir yanıyla da pratik yaşantıdaki zihinsel aydınlanmayı dile getirir; bu şekilde sadece özsel bilgiyi değil, erdemli yaşantıyı da ifade eder. Bu nedenle hikmet temelli toplumların tefekkür ve düşünce gelenekleri *praxis* ile kaynaşmış durumdadır. Pratik hayattan kopuk, salt bilmeye yönelik düşünce gelenekleri yoktur. Bu kültür içinde, kişi bilerek yaşar, yaşayarak bilir. Bilgi ve düşünce hayattan çıkar, hayatı besler, yine hayata döner. Varoluş sırrı üzerine tefekkür, hikmetin beslenme kaynaklarından biridir. Kişi varlığın yaratılış hikmeti üzerine düşünerek, kendisi, içinde yaşadığı evren ve bütün bunların tanrısal irade ile ilgili bağıntıları konusunda derin bir kavrayışa erişir. Evreni estetik olarak algılayan bir bilincin, onu bilgi ve düşünce olarak da kavraması beklenir. Bu anlamda hikmet bir yönüyle doğa bilimi, bir yönüyle toplum bilimi, bir yönüyle felsefe, bir yönüyle, sanat, bir yönüyle teknoloji, ama hepsinden önce ahlaktır. Bir duyarlık, bir sezgi, bir varlık ve varoluş bilincidir. Muhammed İkbal'in aklın ve gönlün, bilimin ve aklın birleştirilmesi görüşü, bu bilinçten gelen bir çağrıdır. Bu kavrayışın, yalnız insanın içinde kalması hikmeti oluşturmaz. Onun söze dökülmesi, yazıya geçirilmesi, başkalarına ulaştırılması da gerekir. Ancak bu yazılı ve sözlü ifade biçiminde düşünce berraklaşır, nesnelleşir, görünür hale gelir. Dolayısıyla, sözün ve düşüncenin gerçek anlamda hikmet haline gelebilmesi için ifade edilmiş, başkalarına ulaşmış, başkalarının idrakiyle karşılamış olması da gerekir. "Kalemle yazmak" da öğretilen bir şey olarak, hikmetin zaman içinde birikmesine, başkasına ulaşmasına ve süreklilik göstermesine aracılık eder. "Okuma" eyleminin konturlarından biri de kişinin kendisine ulaşan hikmeti okuması, anlaması, kendi benliğinde tecrübe etmesidir. Bu durumda hikmet, bir kişinin anladığıdır. Ama aynı zamanda başkalarına ulaşarak onları dönüştüren ve onlarının idrakinde çoğalandır da.

Bu nedenle, hikmet, esas olarak her bir kişiye kendisini açması ve her bir kişinin bizzat görmesi gereken bir şeydir. Toplu olarak gelmez, tümden verilmez. Aşama aşama, peyderpey gelir. Belirli bir idrakte, belirli bir bilinçte ortaya çıkar, belirli bir bilincin ürünüdür, belirli bir bilince hitap eder, o bilinç üzerinden insanlığa ulaşır. Burada hiç kimse bir başkasının yerine görmez, bir başkasının yerine bilmez, bir başkasının yerine düşünmez. Aynı şekilde bu felsefede de böyledir. Felsefede de herkes kendi sorusunu sınar, kendi cevabını verir. Hiçbir filozof bir başkası adına cevap vermez, kendi adına cevap verir. Hiç kimsenin cevabı bir başkasının cevabının yerine geçmez. Soruyu bir kişinin cevaplamış olması, onu diğerleri adına da cevaplanmış kılmaz, soruyu ortadan kaldırmaz. Dolayısıyla felsefe ve hikmet, her bir anda, her bir yaratılışta, her bir kişinin bakışında kendini tazeleyen, yineleyen bir şey olduğundan, tüketilip ortadan kaldırılamaz. O hep orada, insanı hayrete düşürmeye, sormaya ve soruşturmaya devam eder. İnsan o kadar sorar soruşturur, cevap verir, kitap yazar ama soruyu yine de bitiremez. Çünkü insanı hayrete düşüren, hayranlık veren, merak duygusunu kışkırtan varoluş halleri bitmez. Bu tüketilmeyen kaynak karşısında ancak şunu söyleyebilir: "Hikmetinden sual olunmaz!" Bu ifade sormanın soruşturmanın yolunu kesen değil, açan niteliktedir. O, bir yandan insan zihni açısından "bilinebilir" olanı sormayı ve soruşturmayı önerirken bir yandan da yaratılıştaki sır unsuruna, "gaip" olana, Kant'ın deyişi ile *numen*'e saygıyı ifade eder; sorunun her bir açılışı, ifşası karşısında duyulan hayranlığı dile getirir.

"Hikmetinden sual olunmaz" derken, insanın bilgi ve bilme yetisinin sınırlarına işaret edilir, yaratılışın insan idrakine kapalı "sır" öğesine işaret edilir. Buna göre yaratılış, bütün olarak insanın kavrayabileceği bir nitelik göstermez. Hikmetinden sual olunmaz sözü, bir yandan hikmetin tam ve kesin olarak nihai anlamda bilinemeyeceğini, onun her bir anda, her bir bakışta varlığın yeniden tazeleneceğini, farklı bir konturlarla ortaya çıkacağı ve bu şekilde insanı yeniden hayrete düşüreceği, bu nedenle yeniden keşfedilmesi gerektiği anlamına gelir. Ama hiçbir zaman onun sorulmaması gerektiği anlamına gelmez. "Sual olunmaz" demek, sual etme, soru sorma, sorgulama anlamına gelmez. Aksine sual et, sor, sorgula, bilebileceğin kadar bilmeye çalış, gücün yettiği kadar kavramaya çalış, sorabileceğin kadar sormaya, gidebileceğin kadar gitmeye çalış anlamına gelir. Ama şöyle bir uyarıda da bulunur:

“Sonsuzca bilemezsin, sonsuzca soramazsın, sonsuzca kavrayamazsın, sonsuzca yürüyemezsin. Bilme ve kavrama gücünün bir sınırı vardır. Bir nokta gelip çatar, işte orada susmaktan başka çıkar yol bulamazsın. Varoluş hikmetinin yine de nihai bir cevabı olamaz, sonu gelmez. Bu sonu gelmemesinin nedeni, bir yandan yaratılışın her an kendini daha öncekinden farklı bir şekilde tazelemesi, dolayısıyla hikmetin ileri bir boyuta taşınması, hem de ona bakan gözlerin sürekli farklı bir varoluş konturuna geçmesidir. Hikmet varlığı donmuş, olup bitmiş bir şey olarak görmez; yaşayan, süren bir varoluş olarak görür. Bu nedenle, nihai bir biliş söz konusu olmayacaktır. Hikmet, yaratılışı hayret ve hayranlık veren bir açılım olarak görecek ve yaşayacaktır. Bu anlamda hikmet, donmuş, olup birmiş, sabit bir bilgi değil, her an kendini tazeleyen bir diyalog, bir canlılık, bir bakış ve ileri gidiştir. “Hikmetinden sual olmaz” ifadesi karşısında, “susku hali” felsefi bir kategori olarak belirir.

Hikmetin hazır bilgi olmaması gerekir. Hazır bilgiyi ifade eden sözcük, “kitap”tır. Bilgi, öğreti, mesaj, düstur, kitabın içindedir. Bu durumda hikmet, bir “yeti”, bir “kapasite”, bir “potansiyel” olarak ortaya çıkar. Bu haliyle daha çok insanın bilme, anlama, kavrama kapasitesine işaret eder. Kişi bu kapasite ile kitabı anlar, kitabın içindeki hikmeti anlar, ama aynı zamanda kitabın dışındaki kitapları da anlar. Kozmos, bir ünite, bir uyum ve armoni olarak bu kitaplardan birisi, bir diğeri de insanın kendisidir. Buna göre kişi hikmetle, bir yandan evren kitabını okuyup anlarken diğer yandan da kendisini ve kendi dünyasının kapılarını aralamaya çalışır. Bunun en ileri şekli felsefe ve bilimdir. Zira insan, evren, dünya ve kendisi hakkındaki rasyonel, tutarlı ve derinlikli bilgisini, bu bilme tutumuyla elde eder. Bu açıdan bakıldığında hikmet yalnız felsefe değil, insanın kendisine ve evrene ilişkin elde ettiği bilgi ve bilimlerdir de. Hikmet yalnız bilme değil, bilgiden düşünceye, düşünceden eyleme, eylemden yeniden bilgi ve düşünceye geçebilme, teoriyi varoluşun canlı akışı ile bir seviyede tutabilme, onu kendi varoluşu ile ilişkilendirebilme, hayatı, mutluluğu ve sevinci yeniden üretebilme kapasitesidir. Bu açıdan bakıldığında en açık şekliyle anlama ve yaşama gücüdür. Kişi onunla kendini anlar, kendi dünyasını anlar, içinde yaşadığı evreni anlar. Bütün bunlar, bilimi, felsefeyi, sanatı ve gündelik hayatı oluşturur. Hikmetin en ileri aşaması ise, kitabı anlama gücüdür. Bu durumda şu anlama gelir: biz sana kitabı verdik ama kitabı anlama gücünü de verdik. Biz sana hayatı verdik, ama hayatı anlayabilme gücünü de verdik. Biz sana evreni verdik, ama evreni, anlayabilme gücünü de verdik. Biz sana irade gücü verdik, ama iradeyi kullanabilme gücünü de verdik. Biz sana yeryüzünü emanet ettik, ama emaneti koruyabilme gücünü de verdik. Eğer hikmetsiz kalırsan, anlama gücünü etkin hale getirmezsen kendini de anlayamazsın, kitabı da anlayamazsın, dünyayı da anlayamazsın, kendini de anlayamazsın, evreni de anlayamazsın. Hikmet, en ileri şekilde anlamanın yoludur. Hikmetin yolundan çıkarsan, hayatın yolundan da çıkarsın, kendinden de uzaklaşırsın. Varlığın yolu, hikmetle aydınlanır, hikmetle açılır. Varlıkla hikmet sayesinde bütünleşebilirsin, hikmet sayesinde sonsuzlaşabilirsin, hikmet sayesinde özgürleşebilirsin. Hikmetsiz kalırsan, insan olmanın yolundan da uzaklaşırsın, sonlu ve sınırlı bir varlık olarak özgürlüğünü de yitirirsin. Kendini eğitmen ve olgun bir kişilik haline gelebilmen için hikmet kapasiteni harekete geçirmen gerekir. Kendin, evren ve dünyan üzerinde düşünmen gerekir. Ancak bununla birlikte kitap sana açık hale gelmeye başlar. Buna göre hikmet kitabın anahtarıdır. Bu anahtar olamadan kitabın sayfaları açılmayacak, okunsa bile okunmuş, ezberlenmiş olsa bile anlaşılmış, bakılmış olsa bile görülmüş olmayacaktır. Dolayısıyla kitap, hikmet sahibi kişilere hitap eder öncelikle, onların idraki için açık hale gelir. Hikmet, kitabın anlaşılma programıdır. O, bu program olmadan aktif hale gelmez, özümsenmez, çözünmez.